

М. В. ПТУХА — ВИДАТНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ВЧЕНИЙ—ДЕМОГРАФ

У листопаді 2009 р. Інституту демографії та соціальних досліджень Постановою Президії НАН України присвоєно ім'я академіка Михайла Васильовича Птухи (1884–1961) — видатного демографа, статистика та історика демографічної думки, беззмінного директора Демографічного інституту Всеукраїнської академії наук (1919–1938 рр.), який був першою у світі науковою установою з демографічною спеціалізацією. Цією постановою було вшановано не лише пам'ять про М. В. Птуху, а й засвідчено прагнення сучасних науковців продовжувати тримати й надалі той високий стандарт фундаментальної академічної демографічної науки, для встановлення якого він так багато зробив і як вчений, і як організатор та керівник фундаментальних демографічних досліджень в Україні.

М. В. Птуха народився 7 листопада 1884 р. у місті Острі Чернігівської області в родині діловода повітового земського управління. Він — друга дитина в сім'ї, в якій було 8 дітей. Закінчив Остерське двокласне міське училище у 1898 р. Працював статистиком—реєстратором статистичного відділу Чернігівського губернського земства, де вперше набув навичок статистичної роботи. У 1904 р. він екстерном склав іспит на атестат зрілості при Новоросійській гімназії, а в 1906 р. вступив на юридичний факультет Петербурзького університету. Після закінчення університету в 1910 р. з дипломом першого ступеня він був залишений при кафедрі політичної економії і статистики для підготовки до професорського звання.

Хоча М. В. Птуха здобув блискучу юридичну освіту, його основні інтереси були зосереджені на статистиці, в основному демографічній. При цьому він систематично вивчав іноземні мови, і в результаті більшою або меншою мірою володів 12 мовами. Підготовку до іспитів на звання магістра він проходив у Берліні під керівництвом знаного професора Берлінського університету В. І. Борткевича (1910–1912); магістерську дисертацію «Нариси з теорії статистики населення і моральної», яку захистив у 1917 р. у Московському університеті, писав у Лондоні (1914–1915), де працював у бібліотеках Британського музею, Королівського статистичного товариства, Інституту актуаріїв.

Свою трудову діяльність розпочав з педагогічної роботи в Петербурзькому університеті (1913), потім став професором і деканом юридичного факультету Пермського відділення Петербурзького університету (1916–1918). У 1918 р. М. В. Птуху було запрошено як професора до Київського державного українського університету, але працював він там недовго. Видатний український економіст і соціолог М. І. Туган-Барановський, якому належить ініціатива організації Демографічного інституту у складі новоствореної Всеукраїнської академії наук, запросив М. В. Птуху балотуватися на заміщення посади його директора. У січні 1919 р. Михайла Васильовича обрано директором цього інституту.

Це був час, коли «українська демографічна статистика майже не мала минулого» (Современная демографическая статистика Украины // Государственная статистика УССР (Ее достижения и перспективы) 1921–1925 г.г. — Х.: Изд. ЦСУ УССР., 1925. — С. 118). Значення створення у той період Демографічного інституту для розвитку науки в Україні можна осягнути, якщо взяти до уваги, що українська демографія стала більш «повною» та «самодостатньою», оскільки фахові демографи почали розробляти теми й проблеми в щільній науковій кооперації, яку тоді можна було організувати та посилювати саме в стінах спеціалізованого науково-дослідного центру. Організація такого центру в системі Всеукраїнської академії наук засвідчила сподівання науковців на можливість подальшого розвитку відносно автономної та гармонійно-комплексної структури науки, в якій мала обов'язково бути демографічна складова як найстаріша емпірично-фундаментальна галузь всього суспільствознавства.

Налагодження ефективної роботи інституту стало основною метою М. В. Птухи. «Створення Демографічного інституту, — писав він — відкрило новий етап у моїй науковій діяльності. Більше 19 років робота в ньому була головною справою мого життя. Організація систематичного вивчення населення України і всього СРСР у минулому і сьогодні, створення кадрів демографів, допомога державним установам і т. ін. були предметом моїх постійних турбот. Загалом, численні роботи співробітників Інституту, разом з моїми працями з теоретичної і прикладної демографії, склали новий етап у справі детального, поглибленого вивчення населення України» (Очерки по статистике населения. — М.: Госстатиздат ЦСУ СССР, 1960. — С. 5). Результатом роботи Інституту були 14 томів «Праць Демографічного інституту», численні публікації монографічного характеру, статті в інших виданнях. Публікації Інституту з теоретичної та прикладної демографії, серед яких чільну роль відігравали праці М. В. Птухи, створили підґрунтя для подальшого розвитку демографічних досліджень в Україні.

У списку наукових праць М. В. Птухи 11 фундаментальних монографічних наукових праць (не тільки за їх внеском у розвиток науки, а й за обсягом: лише дві книги нарисів зі статистики населення і три книги нарисів з історії статистики налічують близько 1800 друкованих аркушів). Серед них на особливу увагу заслуговує книга «Очерки по статистике населения» (1960). У 1971 р. у серії «Видатні вчені УРСР» вийшли у світ його «Вибрані праці», підготовлені до видання у відділі демографії і відтворення трудових ресурсів Інституту економіки АН України. Він опублікував більше 70 статей, доповідей, звітів, понад 40 з яких присвячені демографічній проблематиці. Наукова спадщина М. В. Птухи — сполучна ланка між дореволюційною і радянською демографією і статистикою.

М. В. Птуха глибоко і плідно працював над найважливішими проблемами теоретичної демографії. Особливу цінність становлять його дослідження предмета і методу демографії (демографічної статистики), побудова загальної схеми вивчення демографічних явищ і процесів — проблем, які й сьогодні — на вістрі демографічного мислення, оскільки

їх дослідження визначає концептуальний підхід до наукового трактування статистично зафіксованих фактів, подій і явищ відтворення населення.

Особливе місце у наукових інтересах М. В. Птухи посідали дослідження проблем перепису населення як найбільшої і надзвичайно важливої для країни статистичної операції. Цей інтерес мав не лише науковий, а й прикладний характер. Зокрема, він був науковим консультантом Центрального статистичного управління СРСР з питань підготовки і проведення Всесоюзного перепису населення 1959 р., брав активну участь у Всесоюзній нараді з питань проекту перепису населення (1957 р.), виступив там з доповіддю. Результати його методичних наукових праць щодо перепису населення (опубліковані у згаданих вище «Вибраних працях») виявились особливо актуальними у зв'язку з підготовкою і проведенням Першого Всеукраїнського перепису населення 2001 р. Вони використані при складанні й обґрунтуванні програми цього перепису та програми розробки його результатів.

Важливим напрямом наукової роботи М. В. Птухи було дослідження демографічних процесів, зокрема, вивчення особливостей смертності населення в Європейській Росії та в Україні, смертності 11 народностей Європейської Росії наприкінці XIX століття, еволюції смертності в Україні до початку першої п'ятирічки, здійснення перспективних розрахунків населення України до 1960 р.

Невід'ємною складовою наукової праці М. В. Птухи протягом всього його наукового життя було удосконалення методики демографічного аналізу (індекси шлюбності, методика побудови коротких таблиць смертності та показників смертності для немовлят за місяцями року, методичні питання перспективних розрахунків населення та ін.). Йому належить розробка єдиної «кінцевої схеми вивчення конкретних масових явищ соціального життя людини» (Очерки по статистике населения. — М.: Госстатиздат ЦСУ СССР, 1960, — С. 75), схеми їх загального уявлення і представлення як спеціальної демостатистичної методології.

Запропоновані М. В. Птухою рішення досліджуваних проблем увійшли до арсеналу методів сучасної демографії, становлять її невід'ємну частину. Конструктивна цінність деяких його ідей була осмислена лише в процесі подальшого розвитку демографії. Тому його праці й сьогодні мають велике теоретичне і практичне значення, вони є тим підґрунтям, на якому розвивається сучасна демографічна наука.

У 1938 р. у зв'язку з остаточним засекреченням даних демографічної статистики і репресіями, від яких постраждали тією чи іншою мірою практично усі відомі демографи, Демографічний інститут (з 1934 р. Інститут демографії і санітарної статистики) було закрито. Хвиля репресій не проминула і Михайла Васильовича. Його було заарештовано 21 лютого 1938 р., судив Військовий трибунал Київського окремого військового округу і звільнено у зв'язку з безпідставністю обвинувачень 19 січня 1940 р., тобто він пробув в ув'язненні 23 місяці. Функції Інституту демографії і санітарної статистики були передані Інституту економіки АН УРСР. У 1940–1950 рр. М. В. Птуха завідував відділом статистики цього інституту. У 1944–1950 рр. він керував Відділенням суспільних наук АН УРСР, був членом Президії АН УРСР, у 1944 р. йому було присвоєно звання Заслуженого діяча науки УРСР. У другій половині 30-х і в 40–50-і роки він займався в основному питаннями історії статистики і демографії (як «більш безпечними»), а також теоретичними проблемами статистики населення. У 1958–1959 рр. у центрі його уваги були дослідження проблем перепису населення.

Праці М. В. Птухи, в яких аналізуються конкретні явища і процеси, цінні не лише тим, що вони є сторінкою історії розвитку демографії, а й тим, що служать зразком глибокого і цілеспрямованого аналізу, який підіймається до рівня теоретичних узагальнень. Його підхід до вирішення дискусійних питань теорії і практики завжди відзначався все-

бічністю і конкретністю. З великою увагою він ставився до демографічних розробок, що проводились як дослідниками, так і органами державної статистики.

Окремого розгляду заслуговують особливості наукового стилю М. В. Птухи. Усі його дослідження відрізняються раціональністю, строгою логічною побудовою, лаконізмом викладу. Текст його праць дуже ошадливий і насичений ідеями. Найхарактерніша особливість його дослідницького почерку — історизм у підході до вивчення демографічних явищ і концепцій, підвищена увага до історії розвитку світової демографічної думки. У його теоретичних роботах узагальнено і розвинуто не лише вітчизняний досвід, а й накопичений в інших країнах. Знання кількох іноземних мов, тривала робота в найбагатших книгосховищах Європи, постійні контакти з видатними демографами світу, особливо під час сесій Міжнародного статистичного інституту, дійсним членом якого він був з 1929 р., та конференцій Американської статистичної асоціації (член з 1959 р.), дали змогу йому в багатьох працях підбити своєрідний підсумок розробленості досліджуваних проблем, запропонувати свої оригінальні методи дослідження.

З його праць можна судити про стан світової демографічної науки того часу. У них завжди фіксувалася межа між відомим і невідомим з метою вести наукові пошуки на теренах невідомого. Теоретичні розробки ґрунтувалися не тільки на ретельному вивченні досвіду попередників, на детальному аналізі всіх доступних йому джерел з досліджуваної проблеми, а й на вивченні величезного конкретного статистичного матеріалу. Він мав прекрасну спеціалізовану бібліотеку, що регулярно поповнювалася завдяки його численним міжнародним науковим зв'язкам (після смерті Михайла Васильовича бібліотека була передана його вдовою Катериною Костянтинівною Відділу демографії і відтворення трудових ресурсів Інституту економіки АН України, а нині зберігається в Інституті демографії та соціальних досліджень НАН України).

Михайло Васильович був глибоко принциповим і дуже вимогливим до себе та інших учених, але основна його риса — цілеспрямованість¹. М. В. Птуха вплинув на розвиток демографії як глибокий дослідник низки найважливіших демографічних проблем і як дуже активний і перспективно мислячий організатор науки. Він належав до когорти таких корифеїв української науки, як Володимир Вернадський, Агатангел Кримський, Орест Левицький, Михайло Туган—Барановський, які блискуче знали не тільки свою спеціальність, а й «округу», були людьми найвищої наукової культури. Це було те навколишнє наукове середовище, яке визначило загальнонауковий рівень розробок Михайла Васильовича і його особливу психологічну налаштованість, підтримувану радістю від спілкування з цими вченими. З відходом цієї когорти закінчилася ціла епоха розвитку науки, спадщина якої і сьогодні є об'єктом плідного вивчення, оскільки характеризується великим творчим потенціалом.

3 жовтня 1961 р. після тривалої та тяжкої хвороби Михайла Васильовича не стало. Похований він у м. Києві на Байковому кладовищі. 15 вересня 2001 р. на будинку, де тривалий час жив Михайло Васильович і його сім'я, встановлено меморіальну дошку.

¹ М. В. Птуха вважав, що основна умова успішної наукової роботи в науці — «не розкидатися», тобто дотримуватися «теорії скрипки», якої він додержувався усе своє життя. Щоб стати гарним скрипалем, говорив він, треба грати на скрипці, не цікавлячись технологією її виготовлення, вивченням виробництва її складових і т. ін. Успішний вчений не може бути ні запеклим театралом, ні обтяженим великою сім'єю, ні завзятим дачником, тобто він повинен пожертвувати всіма іншими інтересами заради наукових. Тому звичайно у справжнього вченого життя не буває багатим на зовнішні події.

Праці М. В. Птухи мають велике теоретичне й практичне значення для розвитку демографічних досліджень не тільки його часу, а й сьогодення. Українська демографія втратила свого патріарха і натхненника. Але залишилися його праці. Вивчення наукової спадщини М. В. Птухи демографами України сприяє подальшому розвитку демографічної теорії і методики, а також вирішенню тих проблем відтворення населення, які ставляться в наші дні необхідністю вдосконалення національної демографічної політики. Плідний розвиток ідей М. В. Птухи та збереження традицій керованого ним інституту — важливі завдання наукового колективу Інституту демографії та соціальних досліджень його імені.

Список окремих видань праць М. В. Птухи з демографії, демографічної статистики та історії статистичної думки

1. Очерки по статистике населения и моральной (диссертация на соискание степени магистра политической экономии и статистики) // Записки Юридического факультета императорского Петроградского университета. — Пг., 1916. — X., 381 с.
2. Индексы брачности. Этюд по теории статистики населения (работа опубликована в «Бюллетене Киевского облстатбюро № 2 за 1922 г. и отдельно). — К., 1922. — 44 с.
3. Население Киевской губернии (работа опубликована в «Бюллетене Киевского облстатбюро» № 4—5 за 1925 г. и отдельно). — К., 1925. — 144 с.
4. Статистическая наука на Западе. Библиографические заметки о книгах по статистике, вышедших за границей за десятилетие 1914—1923 гг. — X.: Центральное статистическое управление Украины, 1925. — VIII, 209 с.
5. Смертность 11 народностей Европейской России в конце XIX века. — Центральное статистическое управление Украины, 1927. — 57 с.
6. Смертность в России и на Украине. — К.: Центральное статистическое управление Украины, 1928. — 195 с. (на укр. яз.).
7. Очерки по истории статистики XVII—XVIII веков. — М., 1945. — 352 с.
8. Дмитрий Петрович Журавский. Жизнь. Труды. Статистическая деятельность. — М., 1951. — 123 с.
9. Очерки по истории статистики в СССР. Т. I. Статистическая мысль в России (до конца XVIII в.). — М.: АН СССР, 1955. — 471 с.
10. Очерки по истории статистики в СССР. Т. II. Статистика в Академии наук, ученых обществах и учебных заведениях в 1801—1863 гг. Университетская статистика (государствование) в России в 1801—1845 гг. — М.: АН СССР, 1959. — 476 с.
11. Очерки по статистике населения. — М.: Госстатиздат ЦСУ СССР, 1960. — 460 с.
12. Вибрані праці. К.: «Наукова думка», 1971. — 412 с.

Повну бібліографію праць М. В. Птухи див.: Михаил Васильевич Птуха. 1884—1961. Библиографический указатель. — К.: Изд. АН УССР, 1963. — С. 27—38. Бібліографію праць, що стосуються демографії, див. у книгах: Очерки по статистике населения. — М.: Госстатиздат ЦСУ СССР, 1960. — Приложение II; Вибрані праці. — К.: Наукова думка, 1971. — С. 407—410.

Література про М. В. Птуху

1. Михаил Васильевич Птуха (1884—1961). Библиографический указатель. — К.: Изд. Академии наук Украинской ССР, 1963. — 43 с.
2. Птуха Михайло.: [Біогр. довідка] // УРЕ. — К.: Укр. Рад. Енциклопедія, 1983. —Т. 9. — С. 188.

3. Погляди академіка АН УРСР М. В. Птуха на предмет і метод демографії (до 100-річчя від дня народження) // Піскунов В. П., Стешенко В. С. Стаття в зб.: Демографічні дослідження. Вип. 8. – К.: Ін-т економіки НАН України, 1984 – С. 3–14.

4. Ветеран українського краєзнавства (М. В. Птуха) // Скляренко Е. М. Стаття в зб.: Репресоване краєзнавство. – К.: «Рідний край». Хмельницький редакційно-видавничий відділ, 1991. – С. 113–116.

5. Михайло Васильович Птуха як демограф // Стешенко В. С. Стаття в зб.: Демографічні дослідження. Вип. 24. – К.: Ін-т економіки НАН України, 2002. – С. 324–332.

6. Птуха Михайло: [біогр. довідка] // Ганіткевич Я. Історія української медицини в датах та іменах. – Львів, 2004. – С. 255.

7. Птуха Михайло Васильович (1884–1861) // Відомі постаті в медичній та демографічній статистиці України. – К., 2005. – С. 201–209.

8. Демограф і статистик, історик демографічної та статистичної думки, науковець, педагог // Славні імена української медичної книги: медичні бібліотеки України в особах, документах, бібліографії. – К.: Національна медична бібліотека України, Київський міський науковий інформаційно-аналітичний центр медичної статистики, 2009. – С. 35–47.

В. С. СТЕШЕНКО,
доктор економічних наук, професор,
Інститут демографії та соціальних
досліджень ім. М. В. Птухи НАН України